

Lidija Terek¹

Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski Fakultet

Originalni naučni rad

UDK 364.63–053.6:778.5(497.11)“1990-„
791.221.6:791.622(497.11)“1990-„

Primljen: 24.5.2024.

Prihvaćen: 2.1.2025.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2501133T>

PRIKAZ NASILNOG PONAŠANJA MLADIH U DOMAĆOJ KINEMATOGRAFIJI TOKOM PROTEKLIH PET DECENIJA²

Portrayal of youth violence in domestic cinematography over the past five decades

APSTRAKT: Cilj ovog rada je da istraži promene u odlikama nasilnog ponašanja mladih i reakcijama društva prema njima, kako su predstavljene u domaćoj kinematografiji tokom proteklih pet decenija, s posebnim osvrtom na uticaj društvenih okolnosti 90-ih godina 20. veka. Primenom kvalitativne analize sadržaja četiri filma i dve TV serije domaće produkcije koje obrađuju ovu temu, identifikovane su značajne razlike u prikazu nasilja pre i posle ratova na prostoru SFR Jugoslavije. U analiziranim delima objavljenim nakon 90-ih godina, nasilje je predstavljeno kao normalizovana i sveprisutna pojava među mladima iz svih društvenih slojeva, uz prikaz društva i institucija kao nesposobnih ili nezainteresovanih da reše problem. Takođe je utvrđena razlika u kontekstu nasilja. Dok u analiziranim delima iz 70-ih i 80-ih godina mladi pribegavaju nasilju u konfliktnim situacijama i samoodbrani, u kasnijim delima nasilje se vrši čak i radi zabave. Na osnovu reakcija društva i institucija, može se zaključiti da analizirana dela nastala pre ratova upozoravaju javnost o posledicama nasilnog ponašanja, dok kasnija ističu njegovo ignorisanje i ne(adekvatno) sankcionisanje. Ovi nalazi ukazuju na uticaj društvenih promena i vrednosne inverzije na percepciju i reprezentaciju nasilja mladih u srpskoj kinematografiji, ističući potrebu za dubljim razumevanjem ovog fenomena i njegovih implikacija na mladu populaciju.

KLJUČNE REČI: *nasilje mladih, domaća kinematografija, vrednosna inverzija, devedesete godine 20. veka*

ABSTRACT: *This paper aims to examine changes in the characteristics of violent behaviour among young people and societal reactions to it as depicted in domestic*

1 lidijaterek83@gmail.com; ORCID: 0000–0001–6433–792X

2 Rezultati ovog istraživanja bili su predstavljeni na onlajn konferenciji ESA RN30 Midterm Conference “Generations and Social Change. Theoretical and Methodological Imagination in Play”, 24 – 25.11.2020.

cinematography over the past five decades, focusing particularly on the impact of the social circumstances of the 1990s. A qualitative content analysis of four domestic films and two TV series revealed significant differences in the portrayal of violence before and after the wars in the former SFR Yugoslavia. Works released after the 1990s portray violence as normalised and ubiquitous among youth from all social backgrounds, with society and institutions appearing incapable or uninterested in solving the problem. A difference in the context of violence was also noted: in works from the 1970s and 1980s, young people resort to violence in conflict situations and self-defence, whereas in later works violence is even used for entertainment. Based on social and institutional reactions, it can be concluded that pre-war works warn the public about the consequences of violent behaviour, while later works highlight its neglect and inadequate sanctions. These findings point to the influence of social changes and value inversions on the perception and representation of youth violence in Serbian cinematography. They also emphasise the need for a deeper understanding of this phenomenon and its implications for the young population.

KEY WORDS: youth violence, domestic cinematography, inversion of values, 1990s

1. Uvod

Nasilno ponašanje mladih predstavlja jedan od ključnih problema u srpskom društvu. Međutim, njegovu genezu je teško analizirati zbog nedostatka kontinuiteta u istraživanjima. Do početka 21. veka nasilje mladih je uglavnom proučavano kao jedan od mnogih oblika delinkvencije i kriminalnog ponašanja (Jašović, 1974; Gutović, 1998; Milašinović, 2000), dok je kao posebna pojava počelo da se istražuje tek 2006. godine.³ Osim nedostatka tradicije kontinuiranih empirijskih istraživanja ovog društvenog fenomena, u domaćoj naučnoj literaturi nedostaju i sociološke analize koje nasilno ponašanje mladih objašnjavaju društvenim činiocima. Tokom proteklih desetak godina, fokus istraživanja najčešće su bili oblici, karakteristike i rasprostranjenost ovog ponašanja među mladima (Tomonjić, Blagojević Radovanović i Pavlović, 2010; Gojković i Vukičević, 2011; Dinić, et al., 2014; Kodžopeljić, et al., 2014; Popadić, Plut i Pavlović, 2014; Babović, et al., 2015; Čolović, et al., 2015; Oljača, Dinić i Sokolovska, 2015; Sokolovska, Dinić i Marinković, 2015; Marković i Trifunović, 2017; Jovanov, Oljača i Milovanović, 2017; Novoseljački, Šimonji Černak i Pokuševski, 2020). Pošto je većina istraživanja sprovedena u nekoliko škola u pojedinim opštinama Srbije, teško je doneti zaključke o karakteristikama nasilnog ponašanja mladih na nacionalnom nivou. Ove praznine u naučnom saznanju neophodno je premostiti kako bi se bolje razumeo način na koji se ova pojava menjala tokom proteklih decenija, kao i uticaj društvenih okolnosti u jugoslovenskom i srpskom društvu 90-ih godina 20. veka.

3 Najopsežnije empirijsko istraživanje nasilnog ponašanja dece i mladih u Srbiji počelo je 2006. godine u okviru UNICEF-ovog projekta „Škola bez nasilja – ka sigurnom i podsticajnom okruženju za decu“. Istraživanje je trajalo do 2013. godine i imalo je 124.000 ispitanika među učenicima i školskim osobljem u 237 škola u skoro 50 gradova širom Srbija (UNICEF, n.d.).

Analiza sekundarnih podataka, poput kinematografskih ostvarenja, može pružiti dragocena saznanja o nasilju mladih i delimično premostiti postojeći jaz u nauci. Kako su društveni problemi česta tema domaće kinematografije, a „filmska ostvarenja neretko predstavljaju refleksije političkih i sociokulturnih tokova jednog društva jedne epohe“ (Kovačević i Ilić, 2016:15), analiza igranih filmova i TV serija⁴ koje su se proteklih decenija na realističan način bavile temom nasilnog ponašanja mladih u jugoslovenskom, odnosno srpskom društvu, može omogućiti uvid u to kako se predstavljanje ovog problema menjalo tokom godina.

Pored toga što filmovi prezentuju političke i sociokulturne okolnosti u jednom društvu, kinematografska ostvarenja su ujedno i mediji komunikacije (Kovačević i Ilić, 2016). Oni gledaocima prenose određene poruke u vezi sa temama koje obrađuju. Takve poruke mogu oblikovati ne samo način na koji gledaoci percipiraju određeni problem, već i njihovo ponašanje. Shodno tome, domaća filmska ostvarenja koja se bave problemom nasilja mladih pružaju gledaocima važne informacije o posledicama takvog ponašanja u srpskom društvu, što putem vikarijskog potkrepljenja može uticati na njihovo ponašanje (Savage, 2001).

Iako domaća kinematografska ostvarenja prvenstveno predstavljaju režiserovu percepciju, analizom oblika i intenziteta nasilja mladih u filmovima i TV serijama, kao i konteksta u kojem je to nasilje prikazano, te načina na koji je prikazan odnos užeg i šireg okruženja prema tom nasilju, moguće je steći osnovna saznanja o tome da li i kako se percepcija nasilnog ponašanja mladih i odnosa društva prema njemu menjala tokom proteklih decenija. Shodno tome, cilj ovog rada je da utvrdi kako su se odlike nasilnog ponašanja mladih i reakcije okruženja predstavljene u domaćoj kinematografiji menjale tokom proteklih pet decenija; da ispita uticaj društvenih okolnosti tokom 90-ih godina 20. veka na prikaz nasilja mladih; i da analizira poruke koje ova ostvarenja šalju gledaocima o posledicama takvog ponašanja.

2. Pojam i vrste nasilja

U naučnoj literaturi ne postoji univerzalno prihvaćena definicija nasilja, što je rezultat kompleksnosti ove društvene pojave. Naime, nasilje može biti uzrokovano različitim faktorima i manifestuje se na mnogobrojne načine. Njegovi oblici zavise od specifičnih društveno-istorijskih i kulturnih uslova i mogu da se proučavaju na različitim društvenim nivoima (makro nivo – međudržavno nasilje, mezzo nivo – međugrupno nasilje i mikro nivo – interpersonalno nasilje⁵ [Galtung, 2009; Malešević, 2017; vidi i Terek, 2023, 2020]). Zbog toga je nasilje

4 Iako su u pitanju različiti medijski formati, poređenje igranih filmova i TV serija opravdano je kada se analiziraju prikazi društvenih fenomena poput nasilja mladih (Hall and Whannel, 2018; Richardson, 2020). Razlozi za uključivanje oba medijska formata u istraživanje biće izloženi kasnije u tekstu.

5 Budući da se rad bavi nasiljem mladih koje je vid interpersonalnog nasilja, u nastavku rada biće ponuđene definicije i podele koje se tiču upravo ovog nasilja.

predmet istraživanja mnogih naučnih disciplina, koje ga definišu u skladu sa sopstvenim teorijskim okvirima (Babović, 2015; vidi i Terek, 2023, 2022, 2017). Takođe, lične percepcije i iskustva pojedinaca značajno utiču na razumevanje nasilja (Brownstein, Zahn, and Jackson, 2004; vidi i Terek, 2023, 2022), što dovodi do različitih definicija među autorima.

Neki teoretičari nasilje definišu kao pretnju, pokušaj ili upotrebu fizičke sile od strane jedne ili više osoba, koja dovodi do fizičke ili nefizičke povrede druge osobe ili grupa osoba (Weiner, Zahn and Sagi, 1990: xiii). Drugi smatraju da je nasilno ponašanje svako delo koje svesno i neopravdano nanosi štetu drugoj osobi, a neopravdanost se ogleda u tome što je to delo „nelegitimno, nezasluzeno, prekomerno ili neprimereno“ (Popadić, 2009:13). Postoje i teoretičari koji proširuju ova shvatanja i smatraju da nasilje uključuje svaku radnju, nečinjenje ili strukturalni aranžman koji nanosi fizičku ili nefizičku štetu jednoj ili više osoba (Iadicola and Shupe, 2013:33), odnosno nasilje definišu kao svaki fizički, seksualni ili verbalni čin koji osoba percipira kao pretnju, napad ili invaziju (Renzetti, 2004:133).

Iz ovih različitih definicija može se zaključiti da nasilje obuhvata širok raspon ponašanja koja uključuju primenu sile ili pretnje, bilo fizičke ili simboličke prirode (Brownstein et al., 2004), i koja ne moraju uvek biti zakonski sankcionisana. Bez obzira na različite pristupe, teoretičari su uglavnom saglasni da nasilje uvek uključuje žrtve i da njegove posledice mogu biti destrukcija, povrede ili smrt (Heitmeyer and Hagan, 2003).

Različita tumačenja nasilja i pristupi ovom društvenom fenomenu rezultiraju brojnim klasifikacijama njegovih oblika. Nasilje se može analizirati prema različitim kriterijumima, kao što su akteri, mesto gde se događa, kao i prema karakteristikama poput učestalosti, namere i ozbiljnosti dela (Babović, 2015:342). Ipak, najčešća klasifikacija zasniva se na tipu akcije. U *Priručniku za primenu posebnog protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama* (Kalezić Vignjević, et al., 2009:8) razlikuju se fizičko nasilje („stvarno ili potencijalno telesno povređivanje“), emocionalno/psihičko nasilje („ugrožavanje psihičkog i emocionalnog zdravlja i dostojanstva“), socijalno nasilje (isključivanje iz grupe i diskriminacija), seksualno nasilje (uključivanje dece u seksualne aktivnosti koje ne razumeju ili za koje nisu zreli) i elektronsko nasilje, koje se odvija putem informacionih tehnologija. Razni oblici navedenih vrsta nasilja dodatno su razvrstani u tri nivoa, u zavisnosti od njihovog intenziteta (Kalezić Vignjević, et al., 2009:28–29). Pored ove klasifikacije, u literaturi postoje i druge podele nasilja, poput one na direktno (fizičko i verbalno) i indirektno nasilje (ogovaranje i manipulacija) (Björkqvist, Lagerspetz and Kaukiainen, 1992; Baldry, 2003), ili podele na fizičko, verbalno, relaciono (manipulacija odnosima u cilju nanošenja štete) i reaktivno nasilje (kao odgovor na provokacije) (Smokowski and Kopasz, 2005).

U ovom istraživanju, nasilje se shvata kao „svaki oblik jedanput učinjenog ili ponovljenog verbalnog ili neverbalnog ponašanja koji ima za posledicu stvarno ili potencijalno ugrožavanje zdravlja, razvoja i dostojanstva“ jedne osobe (Kalezić Vignjević, et al., 2009:8). Pri tome se razlikuju fizičko, emocionalno/

psihičko, relaciono i seksualno nasilje. Fizičko nasilje podrazumeva ponašanje koje upotrebom fizičke sile i/ili predmeta stvarno ili potencijalno dovodi do telesnog povređivanja jedne osobe (Terek, 2020:42), dok emocionalno/psihičko nasilje obuhvata verbalno ili neverbalno ponašanje koje stvarno ili potencijalno povređuje dostojanstvo i osećanja jedne osobe, odnosno utiče na njeno duševno zdravlje (Terek, 2020:42). Relaciono nasilje predstavlja pokušaj narušavanja društvenog ugleda i položaja žrtve u njenom okruženju putem manipulacije činjenicama i okolnostima, dok seksualno nasilje uključuje „sve neželjene komentare, gestikulacije i fizičke kontakte koji imaju seksualnu konotaciju“ (Terek, 2020:42).

3. Teorijski okvir

Budući da je nasilje izuzetno složen društveni fenomen, razvijene su brojne teorije radi njegovog boljeg razumevanja. U okviru teorija koje istražuju uzroke nasilnog i delinkventnog ponašanja mladih, razlikuju se mikro-teorije, koje takva ponašanja tumače kroz osobine pojedinaca i njihovog neposrednog okruženja, i makro-teorije, koje uzroke traže u strukturalnim karakteristikama društva.

Uvažavajući stav da se nasilje mora analizirati unutar određenog društvenog konteksta (Farrall, 2021), u slučaju srpskog društva teško je izdvojiti jednu teoriju koja u potpunosti objašnjava nasilno ponašanje mladih, posebno imajući u vidu društvene okolnosti 90-ih godina 20. veka, koje će biti detaljno obrađene u narednom poglavlju. Stoga se ovo istraživanje oslanja na kombinaciju različitih teorija. Od mikro-teorija, koristi se model socijalnog razvoja (Catalano and Hawkins, 1996), dok se od makro-teorija primenjuju teorije društvene dezorganizacije (Shaw and McKay, 1969 [1942]; Sampson, Raudenbush, and Earls, 1997) i teorija normalizacije nasilja (Haleem, 2020).

3.1. Model socijalnog razvoja

Model socijalnog razvoja (Catalano and Hawkins, 1996) predstavlja integrativni okvir koji objašnjava kako socijalni faktori i kontekst u kojem se osoba razvija utiču na njeno ponašanje i socijalno funkcionisanje. Ovaj model se temelji na principima teorije socijalnog učenja, društvene kontrole i diferencijalne asocijacije (Terek, 2022). Ključna ideja ovog modela je da se prosocijalni i antisocijalni obrasci ponašanja usvajaju kroz proces socijalizacije unutar porodice, škole, vršnjaka i drugih zajednica, pri čemu značajnu ulogu imaju zaštitni i faktori rizika (Catalano and Hawkins, 1996).

Pojedinci koji imaju čvrste socijalne veze⁶ sa osobama i institucijama koje promovišu prosocijalne vrednosti skloniji su izbegavanju antisocijalnog ponašanja, jer ne žele da ugroze te odnose. Nasuprot tome, antisocijalno ili devijantno ponašanje može da se razvije kada su socijalne veze slabe, kada

6 Socijalne veze nastaju iz privrženosti porodici i bliskih odnosa sa drugim društvenim institucijama i grupama, pri čemu posvećenost, aktivno učešće u tim grupama i verovanje u njihove moralne vrednosti doprinose očuvanju i jačanju tih veza (Hirschi, 1974 [1969]).

se percipira da koristi od takvog ponašanja nadmašuju potencijalne kazne, ili kada dete razvije bliske odnose sa osobama i institucijama koje podržavaju antisocijalne norme i ponašanja (Catalano and Hawkins, 1996).

Prema ovoj teoriji, faktori rizika koji doprinose razvoju antisocijalnog ponašanja uključuju društvene norme koje favorizuju takvo ponašanje, socijalno dezorganizovano okruženje, ekstremnu ekonomsku oskudicu, porodičnu istoriju antisocijalnog ponašanja, neadekvatno roditeljstvo, porodične sukobe, disfunkcionalnost unutar porodice, roditeljsku popustljivost, rane probleme u ponašanju deteta, akademske neuspehe, odbacivanje od strane vršnjaka, povezivanje sa devijantnim vršnjacima i odraslima, osećaj otuđenja i buntovnost, pozitivan stav prema drogama i kriminalitetu, kao i rano započinjanje upotrebe droga ili kriminalnih aktivnosti (Catalano and Hawkins, 1996; vidi i Terek, 2022). S druge strane, protektivni faktori mogu imati pozitivan uticaj na razvoj prosocijalnog ponašanja kod dece i mladih. Ovi faktori uključuju osobine poput inteligencije, fleksibilnog temperamenta i pozitivne socijalne orijentacije, porodičnu koheziju i toplinu, kao i socijalnu podršku iz šireg okruženja koja pomaže u jačanju kompetencije pojedinca (Catalano and Hawkins, 1996; vidi i Terek, 2022).

3.2. Teorija socijalne dezorganizacije

Teorija socijalne dezorganizacije, koju su razvili Shaw i McKay (1969 [1942]), objašnjava da je stepen nasilja i kriminaliteta viši u onim delovima grada koji su pogođeni većim stepenom društvene dezorganizacije. Ova dezorganizacija se manifestuje kroz slabu socijalnu koheziju, nedostatak solidarnosti i nisku integraciju među stanovnicima, što slabi kapacitet konvencionalnih institucija socijalne kontrole, poput porodice, škole, crkve i lokalnih organizacija, da regulišu ponašanje adolescenata. Strukturni faktori kao što su siromaštvo, etnička heterogenost i rezidencijalna nestabilnost ključni su za razumevanje uzroka društvene dezorganizacije i njenog uticaja na nasilje i kriminalitet (Shaw and McKay, 1969 [1942]).

Tokom 80-ih godina 20. veka, sa revitalizacijom teorije socijalne dezorganizacije, autori poput Sampsona (1992) naglašavaju važnost razmatranja interakcije između porodice i njenog šireg društvenog okruženja. Prema ovom pristupu, strukturni faktori poput siromaštva i rezidencijalne mobilnosti utiču na funkcionisanje porodice, što dalje oblikuje ponašanje deteta (Garbarino and Sherman, 1980; Sampson and Laub, 1994; vidi i Terek, 2022). Na primer, siromaštvo smanjuje uključenost roditelja i njihovu sposobnost da praktikuju dosledno i podržavajuće roditeljstvo. S druge strane, ekonomski stres povećava verovatnoću korišćenja prinudnih i fizički kažnjavajućih vaspitnih stilova (McLoyd, 1990, navedeno prema Sampson and Laub, 1994). Ova situacija negativno utiče na interakciju između roditelja i dece (McLoyd, 1990, navedeno prema Sampson and Laub, 1994), a loši odnosi između roditelja i dece dodatno povećavaju rizik od delinkventnog ponašanja (Hirschi, 1974 [1969]).

Dalju ekspanziju teorije socijalne dezorganizacije donose Sampson, Raundenbush i Earls (1997) sa uvođenjem koncepta kolektivne efikasnosti.

Ona predstavlja kombinaciju socijalne kohezije među stanovnicima i njihove spremnosti da zajednički deluju u svrhu društvene kontrole, odnosno da nadziru i intervenišu kako bi sprečili devijantna ponašanja u zajednici. Prema njihovim nalazima, stopa kriminaliteta i nasilja nisu samo proizvod strukturnih faktora kao što su siromaštvo i etnička heterogenost, već u velikoj meri zavise od nivoa kolektivne efikasnosti u zajednici.

Njihovo istraživanje pokazuje da zajednice sa visokim nivoom kolektivne efikasnosti uspešnije održavaju društveni red i smanjuju nasilno i kriminalno ponašanje, čak i u prisustvu nepovoljnih socijalnih i ekonomskih uslova. Kolektivna efikasnost omogućava stanovnicima da se osećaju povezanije i spremnije da preuzmu odgovornost za bezbednost zajednice, čime se jača i podrška koju porodice dobijaju od svog okruženja. Ova međusobna povezanost porodice i šire društvene zajednice stvara zaštitni mehanizam koji može ublažiti negativne efekte siromaštva i društvene nestabilnosti na ponašanje dece i adolescenata (Sampson, Raundenbush and Earls, 1997).

Sampson i saradnici (1997) naglašavaju da kolektivna efikasnost deluje kao ključni mehanizam socijalne kontrole u zajednicama, omogućavajući im da se bolje odupru kriminalnim aktivnostima i devijantnim ponašanjima. Na taj način, ne samo da socijalna kohezija unutar zajednice poboljšava funkcionisanje porodice, već i doprinosi smanjenju delinkventnog ponašanja mladih. Ovaj prošireni okvir teorije socijalne dezorganizacije omogućava dublje razumevanje kako strukturni faktori i društveni procesi međusobno deluju i oblikuju nivo nasilja i kriminaliteta u urbanim zajednicama.

3.3. Teorija normalizacije nasilja

Teorija normalizacije nasilja Irm Haleem (2020) predstavlja detaljnu analizu procesa kako se nasilje, koje bi inače bilo moralno, pravno ili društveno neprihvatljivo, kroz različite narative i mehanizme integriše u svakodnevni život. U srži njenog shvatanja nalaze se tri glavna koncepta: moralizacija, legalizacija i popularizacija nasilja, koji deluju zajedno kako bi nasilje iz domena nepoželjnog prešlo u nešto normalizovano i gotovo neizbežno.

Moralizacija nasilja, prema Haleem (2020), podrazumeva proces u kojem nasilje postaje moralno opravdano. Države, politički akteri, religijske institucije i društvene grupe često koriste etičke ili ideološke narative da bi predstavile nasilje kao moralno nužno. Na taj način, nasilje se prikazuje kao sredstvo zaštite vitalnih interesa društva, bilo da se radi o nacionalnoj sigurnosti, verskim vrednostima ili očuvanju političkog poretka. Kroz moralizaciju, nasilje postaje deo šireg narativa o „pravednoj borbi“ ili „nužnoj odbrani“ od unutrašnjih ili spoljašnjih pretnji (Haleem, 2020).

Legalizacija nasilja je drugi aspekt teorije, gde se nasilje integriše u zakonske i institucionalne okvire države (Haleem, 2020). Kada se nasilni činovi legitimizuju zakonima, oni stiču pravnu osnovu i bivaju odobreni od strane institucija kao nužni za očuvanje reda ili sigurnosti. Ova legalizacija čini nasilje institucionalizovanim, time ga čineći društveno prihvatljivim. Pravni sistem tako postaje alat za normalizaciju nasilnih praksi, omogućavajući državnim akterima ili moćnim grupama da koriste nasilje pod okriljem zakona (Haleem, 2020).

Popularizacija nasilja je treća komponenta teorije, koja se odnosi na širenje i ukorenjivanje narativa o nasilju kroz medije, obrazovne institucije i popularnu kulturu (Haleem, 2020). Kroz ponavljanje nasilnih akata u medijima, zabavi, filmovima i drugim javnim sferama, nasilje gubi svoju šokantnost i postaje deo svakodnevnog iskustva. Na taj način, društvo postaje sve manje osetljivo na nasilje, i ono se doživljava kao prirodan i prihvaćen odgovor na društvene probleme.

Uloga medija je centralna u procesu diseminacije ovako stvorenog narativa o nasilju. Haleem (2020) naglašava da selekcija informacija, jezičke konstrukcije i okviri kroz koje se nasilje prikazuje mogu u velikoj meri da utiču na percepciju nasilja među širim slojevima stanovništva. Kroz propagandu, političke vođe često nastoje da predstave nasilje kao opravdano ili čak nužno za postizanje viših političkih ciljeva, što dodatno podržava proces normalizacije.

4. Društveni kontekst

Devedesete godine 20. veka bile su ključne za srpsko društvo, jer su krize iz 80-ih godina – ekonomska, kriza socijalističkog sistema i Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), težnje ka formiranju nacionalnih država i oživljavanje nacionalnih mitova – dostigle svoj vrhunac (Terek, 2023). Nacionalistička i šovinistička retorika u državnim medijima, uz njihovu mobilizacijsku moć, stvorila je ključne preduslove za izbijanje ratova u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu (Sundhaussen, 2014). Posledice ovih sukoba bile su katastrofalne za ljudske živote u pogođenim oblastima, ali i za celokupno srpsko društvo, koje se suočilo sa sankcijama, dubokom ekonomskom krizom, inverzijom društvenih vrednosti, krizom državnih institucija, nesigurnošću, kao i porastom korupcije i kriminaliteta (Pavićević, Kron i Simeunović Patić, 2013; Sundhaussen, 2014; Terek, 2023).

Ekonomska i finansijska kriza, uzrokovana tranzicijom i sankcijama UN, dovela je do značajne ekonomske deprivacije velikog dela stanovništva, što se ogledalo u visokoj nezaposlenosti, egzistencijalnoj nesigurnosti, nedostatku perspektive i izraženoj ekonomskoj nejednakosti. Ove društvene okolnosti uticale su na smanjenje tolerancije, slabljenje društvene organizacije i kontrole, kao i na pad autoriteta prosocijalnih i nenasilnih vrednosti (Simeunović Patić, 2003).

Osim ekonomske i finansijske krize, srpsko društvo se tokom ovog perioda suočavalo i sa ratovima i ratnohušakačkom medijskom propagandom, što je doprinelo vrednosnoj inverziji u kojoj su kriminalitet i nasilje banalizovani i relativizovani (Pavićević et al., 2013). Mediji su često glorifikovali kriminalce i osobe uključene u ratne aktivnosti, prikazujući ih kao nacionalne heroje, a njihova dela kao odbranu države, nacije i vere. Zločini su prolazili nekažnjeno, dok su mediji redovno izveštavali o ratnom nasilju, švercu, krađama, pljačkama, otmicama, ubistvima, odmazdama i osvetama (Skakavac i Skakavac, 2011). Pored toga, politički lideri, koji su predstavljali autoritete u društvu i bili intenzivno medijski prisutni, takođe su slali afirmativne poruke o nasilju. Na taj način, nasilje je postalo duboko povezano sa političkom ideologijom koja mu je davala legitimitet (Simeunović Patić, 2003).

Ove okolnosti dovele su do desenzibilizacije i deinhibicije građana prema nasilju, što se odrazilo kroz porast nasilja i nasilničkog kriminaliteta. Tokom ovog perioda, u Beogradu je zabeležen porast samoubistava, porodičnog nasilja (Simeunović Patić, 2003), imovinskih i krvnih delikata, organizovanog kriminala, uličnog i kafanskog nasilja, kao i osećaj pravne nesigurnosti i straha (Vujović, 2002). U takvom društvenom okruženju, gde su prevladavali zakoni ulice, poverenje građana u institucije je oslabilo, a nasilje i agresija su postali često neophodni za preživljavanje i opstanak, što je delimično doprinelo njihovoj normalizaciji. Zbog te normalizacije, nasilje je prestalo da bude neprihvatljivo ponašanje i postalo relativno uobičajeno (Haleem, 2020), što je dovelo do njegove češće primene (Ng-Mak et al., 2002).

5. Cilj i hipoteze istraživanja

Cilj ovog rada je da utvrdi kako su se odlike nasilnog ponašanja mladih i reakcije okruženja na njih, prikazane u domaćoj kinematografiji, menjale tokom proteklih pet decenija, zatim da istraži uticaj društvenih okolnosti tokom 90-ih godina 20. veka na prikaz nasilja mladih, kao i da analizira poruke koje ova kinematografska ostvarenja šalju gledaocima o posledicama takvog ponašanja.

Polazeći od modela socijalnog razvoja, teorije socijalne dezorganizacije i teorije normalizacije nasilja, te uzimajući u obzir društvena dešavanja na prostoru SFR Jugoslavije tokom 90-ih godina 20. veka u radu se pretpostavlja da postoji značajna razlika u načinu predstavljanja nasilja i u porukama koje se šalju u vezi sa ovakvim ponašanjem u delima nastalim pre i posle ratova. Shodno tome, istraživanje se zasniva na sledećim hipotezama:

- 1) U kinematografskim ostvarenjima nastalim tokom i nakon 90-ih godina 20. veka, oblici nasilja među mladima su znatno većeg intenziteta nego što su bili 70-ih i 80-ih godina, a nasilno ponašanje je predstavljeno kao vrlo raširena i normalizovana pojava.
- 2) U delima nastalim do 90-ih godina, nasilno ponašanje se uglavnom vezuje za mlade koji potiču iz siromašnih društvenih slojeva, razorenih porodica i koji su zapušteni. Oni se nasilno ponašaju pretežno u konfliktnim situacijama i kao odgovor na nasilje. Nasuprot tome, u delima objavljenim nakon ratova, nasilje mladih se prikazuje kao oblik ponašanja prisutan kod većine mladih, bez obzira na njihov socijalni status, a nasilje se vrši ne samo u konfliktnim situacijama, već i iz zabave i radi samog nasilja.
- 3) Za razliku od ostvarenja iz 70-ih i 80-ih godina, u novijim delima uže i šire okruženje, kao i država, predstavljeni su u većoj meri kao nesposobni i nezainteresovani da reše ovaj problem.
- 4) U delima objavljenim do 90-ih godina, nasilno ponašanje mladih se pretežno objašnjava porodičnim faktorima, dok se u delima nastalim od 90-ih godina pripisuje društvenim činiocima.

- 5) U delima snimljenim 70-ih i 80-ih godina gledaocima se predstavljaju konsekvence nasilnog i delinkventnog ponašanja, dok noviji filmovi poručuju da nasilno ponašanje mladih ili nije adekvatno ili nije uopšte sankcionisano, te da se nasilje isplati.

6. Metod

U ovom istraživanju, primenom metoda kvalitativne analize sadržaja, analizirana su četiri filma i dve TV serije domaće produkcije koje su objavljene tokom proteklih pet decenija (Tabela 1). Ova dela su izdvojena iz ukupno 23 naslova iz filmske baze *Filmskog centra Srbije* i *Filmske banke* koji su sadržavali ključne reči *mladi* i *nasilje*. Kriterijum za njihov odabir bio je da im je centralna tema nasilje mladih i da su to drame koje realistički prikazuju problem nasilničkog ponašanja mladih u jugoslovenskom, odnosno srpskom društvu. Budući da je nasilje mladih u periodu pre devedesetih godina retko bilo centralna tema igranih filmova, u istraživanje su uključene i dve TV serije. Iako su filmovi i TV serije različiti medijski formati, njihova upotreba kao izvora podataka u ovom istraživanju je opravdana, jer se prvenstveno analizira način na koji oni prikazuju nasilje mladih, a ne učestalost nasilnih scena ili njihov uticaj na nasilno ponašanje mladih. Uzimajući u obzir pretpostavku da je urušavanje sistema vrednosti usled krize i ratova u SFR Jugoslaviji tokom 90-ih godina uticalo na način predstavljanja nasilja mladih u domaćoj kinematografiji, u analizu su uključena tri predratna i tri posleratna dela.

Tabela 1. *Analizirani filmovi i TV serije*

Red. Br.	Godina	Naziv	Režija
1.	1977	Specijalno vaspitanje	Goran Marković
2.	1986	Sivi dom (<i>TV serija</i>)	Darko Bajić
3.	1988. i 1990.	Zaboravljeni (<i>TV serija</i>)	Darko Bajić
4.	1998	Rane	Srđan Dragojević
5.	2010	Šišanje	Stevan Filipović
6.	2012	Klip	Maja Miloš

Jedinica analize u ovom istraživanju su pojedinačni filmovi, odnosno epizode TV serija. Sadržaji odabranih dela su kvalitativno analizirani u četiri kategorije: karakteristike nasilja, kontekst u kojem se ono javlja, reakcija društva na nasilje i poruka koja se gledaocima šalje. Prve tri kategorije su podeljene u potkategorije za koje su razvijeni indikatori (Tabela 2).

Tabela 2. Kategorije analize i njeni indikatori

Kategorija analize		Indikatori				
Vrste nasilja		Fizičko	Emocionalno/ psihičko	Relaciono	Seksualno	
Karakteristike nasilja*	Oblici i intenzitet nasilja	Nivo 1	udaranje čvrgra, guranje, štipanje, grebanje, saplitanje, prljanje, uništavanje stvari	ismejavanje, omalovažavanje, ogovaranje, vređanje, ruganje, nazivanje pogrdnim imenima, psovanje, etiketiranje, imitiranje, „prozivanje“	dobacivanje, podsmevanje, ignorisanje, širenje glasina, ubeđivanje drugih da izbegavaju i ignorišu žrtvu	dobacivanje i psovanje (sa seksualnom konotacijom), lascivni komentari, širenje priča, etiketiranje, seksualna gestikulacija
		Nivo 2	gađanje, čupanje, ujedanje, šamaranje, udaranje, gaženje, šutiranje, cepanje odela, zatvaranje, pljuvanje, otimanje i uništavanje imovine, izmicanje stolice	ucenjivanje, pretnje, zabrana komuniciranja, nagovaranje osobe da uradi nešto protiv svoje volje, manipulisanje žrtvom	spletkarenje, odbacivanje i isključivanje iz grupe, manipulisanje okolnostima kako bi žrtva izgledala smešno	seksualno dodirivanje, pokazivanje pornografskog materijala, pokazivanje intimnih delova tela, svlačenje bez pristanka žrtve
		Nivo 3	tuča, davljenje, bacanje, prouzrokovanje opekotina, uskraćivanje hrane i sna, izlaganje niskim temperaturama, napad oružjem	zastašivanje, reketiranje, navođenje na korišćenje psihoaktivnih supstanci, uključivanje u sekte	teror grupe nad pojedincem/ grupom, diskriminacija, nacionalizam, rasizam	podvođenje, navođenje, iznuđivanje i prinuda na seksualni čin, silovanje, incest
Kontekst nasilja	Karakteristike porodičnog okruženja nasilnika**	Karakteristike nasilnika**	Muški pol, nisko postignuće, naduvano samopouzdanje, težak temperament, anksioznost, depresija, zloupotreba supstanci, hiperaktivnost, impulsivnost, nemir, preuzimanje rizika, nerazvijene socijalne veštine, antisocijalni stavovi i uverenja, druženje sa devijantnim ili agresivnim vršnjacima, niske obrazovne aspiracije, akademski neuspeh, stresni životni događaji			
		Karakteristike porodice	Samohrani roditelj, razdvojenost roditelja i dece, depresija majke, porodična nestabilnost uključujući stambenu mobilnost, nezaposlenost roditelja/nizak socioekonomski status/siromaštvo, neobrazovan roditelj/ primarni staratelj, mladi roditelj/primarni staratelj, delinkventna braća i sestre, kriminalno ponašanje roditelja, stavovi roditelja naklonjeni upotrebi supstanci i nasilju, zloupotreba supstanci kod roditelja, loš roditeljski nadzor			
		Vaspitni stilovi	Oštre, labave ili nedosledne vaspitne mere, neefikasno roditeljstvo, nizak nivo uključenosti roditelja, nizak stepen roditeljske podrške			
		Porodične interakcije	Loša vezanost, loši odnosi roditelja i dece, zlostavljanje/zanemarivanje, nasilje u porodici, bračna agresija, sukob braće i sestara, loše prakse upravljanja porodicom, koerzivne interakcije između roditelja i dece			
		Situacije u kojima se nasilje javlja	Prilikom sukoba, kao rezultat provokacije, iz zabave, prihvaćen način ponašanja			
		Prikazani uzroci nasilja	Nasilni vršnjaci, specifičnost porodičnog okruženja, društvene okolnosti			
Društvene i moralne norme		Netolerisanje nasilja u bilo kakvom obliku i bilo kojoj situaciji				

Kategorija analize	Indikatori	
Reakcije porodice nasilnika	Ignorišu, nemaju saznanja, reaguju agresivno/nasilno, suočavaju se sa problemom, konstruktivno rešavanje problema	
Reakcije društva na nasilje	Reakcije neposrednog okruženja (nastavnika, rođaka, vršnjaka, suseda...)	Etiketiraju, ne odobravaju, isključuju i odbacuju delinkvente i nasilnike, ignorišu, začuđeni su, zgroženi su
	Reakcije šireg društva i državnih institucija	Etiketiraju, ne odobravaju, isključuju i odbacuju delinkvente i nasilnike, ignorišu, slabo/oštro sprovođenje zakona
Poruka koja se šalje	Nasilje se ne isplati, jer je neprihvatljivo i društveno sankcionisano	
	Nasilje se isplati, jer se toleriše, opravdava, ne(adekvatno) sankcioniše	

*Modifikovana tabela prikazana u Kalezić Vignjević et al., 2009

** **Izvor:** Barczyk, et al., 2010

Na osnovu indikatora zabeležene su vrste, oblici i intenzitet prikazanog nasilnog ponašanja mladih, kao i kontekst u kojem se ono javilo. Kako su analizirana dela objavljena u rasponu od četrdesetak godina tokom kojeg je u filmskoj industriji generalno došlo do povećanja broja nasilnih scena (Bushman, et al., 2013), cilj istraživanja nije bio da izmeri broj nasilnih činova i trajanja nasilnih scena, već da zabeleži njihove karakteristike. Pored odlika nasilja i konteksta u kojem je ono prikazano, notirane su i reakcije porodice počinioca, užeg i šireg okruženja, kao i državnih institucija. Prilikom kvalitativne analize vodilo se računa da se prikupljeni podaci sagledaju u odnosu na specifičnosti perioda u kome su filmovi i serije nastale.

Rezultati istraživanja

U analiziranim delima uočena je razlika u načinu prikazivanja nasilja u filmovima, odnosno TV serijama koje su rađene pre 90-ih godina i onih koje su nastale tokom i posle ratova na prostoru SFR Jugoslavije, kao što je i pretpostavljeno. Ova razlika nije primetna samo u pogledu prikazanog oblika nasilja, konteksta u kojem se ono javlja, reakcije društva na nasilje mladih i poruke koje filmovi i TV serije šalju gledaocima, već i u pogledu same svrhe i cilja dela. Analizirana dela rađena pre 90-ih godina upozoravaju o izazovima sa kojima se suočavaju mladi koji ispoljavaju delinkventno i nasilno ponašanje. Nasuprot tome, analizirana dela nastala tokom i nakon 90-ih godina prikazuju nasilje mladih kao normalizovanu pojavu koja se toleriše i koja često ostaje nekažnjena.

Kratak pregled uočenih razlika po kategorijama predstavljen je u Tabeli 3.

Tabela 3. Analiza sadržaja filmova i TV serija po kategorijama

	Pre ratova 90-ih	Posle ratova 90-ih
Karakteristike nasilja	<ul style="list-style-type: none"> - Fizičko nasilje – svodi se na tuče pesnicama, bez upotrebe oružja i nije brutalno i krvavo, primeri uništavanja imovine - Emocionalno/psihičko nasilje – svodi se na vređanje, psovke u određenim situacijama - Relaciono nasilje – nedovoljno zastupljeno da bi se doneo zaključak - Seksualno nasilje – nedovoljno zastupljeno da bi se doneo zaključak 	<ul style="list-style-type: none"> - Fizičko nasilje je krvavo i brutalno, često uz upotrebu oružja ili predmeta koji može da služi kao oružje, primeri uništavanja imovine - Emocionalno/psihičko – puno psovki, vređanja, ucena, pretnji i agresivnog govora - Relaciono nasilje – nedovoljno zastupljeno da bi se doneo zaključak - Seksualno nasilje – nedovoljno zastupljeno da bi se doneo zaključak
Kontekst nasilja	<ul style="list-style-type: none"> - Pojedinci koji se nasilno ponašaju su socijalno i vaspitno zapušteni, većinom potiču iz siromašnijih slojeva, ali su prisutni i primeri vaspitno zapuštenih mladih iz bogatih porodica - Njihovi roditelji se i sami suočavaju sa teškoćama u životu koje ne znaju na adekvatan način da reše; odnosi u porodici nisu zdravi – svađe među supružnicima, upotreba alkohola od strane roditelja; primeri samohranih roditelja; roditelji nemaju autoriteta i kontrolu nad detetom i često nisu zainteresovani za dete; manje više su upoznati sa ponašanjem svog deteta - Nasilno ponašanje se javlja kao način rešavanja konfliktnih situacija - Uzrok omladinskog nasilja se traži u porodici - Društvene i moralne norme sakcionišu nasilno ponašanje mladih, ali je fizičko kažnjavanje od strane roditelja, policije i vaspitača u Domovima prihvaćeno 	<ul style="list-style-type: none"> - Pojedinci koji se nasilno ponašaju potiču iz svih društvenih slojeva - Porodično okruženje nasilnika nije dovoljno jasno objašnjeno, kao ni vaspitni stilovi roditelja; roditelji su prisutni, ali nisu upoznati kako njihovo dete provodi dan, kroz šta prolazi i čime se bavi; nemaju autoriteta - Ističe se veliki uticaj vršnjaka i ulice - Nasilje nije samo način rešavanja konflikata, već se vrši i iz zabave i zarad samog nasilja - Uzrok nasilničkog ponašanja se traži u društvu - Vrednosni sistem društva je razoren, društvo je korumpirano, nepošteno, nepravično; iako se nasilje smatra lošim, nasilno ponašanje je normalizovano i rašireno
Reakcija društva na nasilje	<ul style="list-style-type: none"> - Roditelji nemaju adekvatno rešenje i u pojedinim slučajevima se čini da se ni ne trude - Nisu predstavljene reakcije najbliže okoline - Šire okruženje ne odobrava, isključuje i odbacuje delinkvente i nasilnike (npr. kada iz popravnog doma izađu na slobodu ne mogu lako da se uključe u normalan život i da se zaposle); rešenje države je njihova institucionalizacija; mada prevaspitavanje u Domovima nije najdelotvornije rešenje, država je odlučna u borbi protiv takvog ponašanja 	<ul style="list-style-type: none"> - Roditelji nemaju adekvatno rešenje jer nemaju saznanja o ponašanju svog deteta - Reakcije bliže okoline su različite, vršnjaci odobravaju i dive se nasilju, komšiluk je zgranut i iščudava se, ali ne preduzima ništa - Šire okruženje ne reaguje, a država je nemoćna
Poruka koja se šalje	<ul style="list-style-type: none"> - Ne isplati se biti nasilan, jer pojedinci koji ispoljavaju nasilno ponašanje bivaju kažnjeni, isključeni iz društva i stigmatizovani 	<ul style="list-style-type: none"> - Nasilje se isplati, jer je i samo društvo nasilno, nemoralno i korumpirano, te se u takvom okruženju samo na taj način može postići nešto

Iako na prvi pogled ne postoji velika razlika između oblika nasilja u proučavanim filmovima i TV serijama rađenih pre i posle ratova na prostoru SFR Jugoslavije, dubljom analizom može da se utvrdi da su razlike koje su

prisutne ipak vrlo značajne. U svim analiziranim delima domaće kinematografije dominira emocionalno/psihičko i fizičko nasilje. Međutim, u filmovima i TV serijama nastalim tokom i posle 90-ih godina, učestalost i intenzitet nasilja su značajno veći. Iako cilj istraživanja nije bio da se meri trajanje scena nasilja, analizirani filmovi objavljeni nakon ratova sadrže приметно više nasilnih scena, a prikazano nasilje je intenzivnije. Analizirana dela koja su objavljena tokom 70-ih i 80-ih mahom prikazuju nasilje prvog i drugog nivoa, kao što su udaranje čvrgra, guranje, gađanje, šamaranje, udaranje, pljuvanje i slično, dok filmovi nastali od 90-ih godina prikazuju i nasilje trećeg nivoa, kao što su tuča, davljenje, prouzrokovanje opekotina, napad oružjem, zastrašivanje, reketiranje i slično, i nasilje ovog nivoa dominira. Iako psovanje spada u nasilje prvog nivoa, ono nije toliko izraženo u analiziranim delima rađenim 70-ih i 80-ih godina, koliko u onima rađenim posle ratova. U onima do 90-ih godina psovke su uglavnom prisutne u konfliktnim situacijama i/ili prilikom izliva besa, dok u analiziranim filmovima rađenim od 90-ih one su sastavni deo svakodnevnog govora i njihova upotreba se ne vezuje isključivo za neki sukob, već se pogrđnim imenima međusobno oslovljavaju i drugari u svakodnevnom govoru.

Vrlo je zanimljiva promena koja se odnosi na društveni kontekst omladinskog nasilja. U analiziranim predratnim delima nasilno ponašanje se vezuje za mlade koji su zapostavljeni ili napušteni od strane roditelja i koji se zbog takvog ponašanja nalaze u vaspitnim ustanovama (kazneno-popravnim domovima ili domovima za nezbrinutu decu). Osobe koje se nasilno ponašaju uglavnom potiču iz radničke klase ili sa margina društva, čiji roditelji ili ne mogu da se nose sa teškoćama u životu, pa usled toga zanemaruju svoju decu, ili se i sami bave nezakonitim radnjama. Kada su u pitanju analizirani filmovi nastali tokom i nakon 90-ih godina, predstavljanje pojedinaca koji ispoljavaju nasilno ponašanje i doživljaj nasilja je potpuno drugačiji. U ovim delima je nasilje prikazano kao uobičajen i raširen način ponašanja koji je u nekom obliku prisutan kod većine mladih, a osobe koje se nasilno ponašaju potiču iz svih društvenih slojeva. U oba perioda, nasilno ponašanje likova često je prikazano kao rezultat besa i nezadovoljstva mladih svojom situacijom i nemogućnošću promene. U analiziranim delima nastalim nakon ratova, pojavljuju se i prikazi nasilja koje likovi vrše u kontekstu traženja identiteta, pripadnosti grupi ili kao reakcija na društvene promene, što može uključivati i elemente dokazivanja ili potrage za uzbuđenjem.⁷ Iako u svim analiziranim delima oba pola vrše nasilje, glavni junaci su uglavnom mladići. Izuzetak predstavljaju lik Dine u seriji *Zaboravljeni* (1988; 1990) i lik Jasne u filmu *Klip* (2012), ali one, izuzev uništavanja imovine, ne vrše teže oblike fizičkog nasilja.

Percepcija porodice porekla osoba koje se nasilno ponašaju se nije mnogo menjala tokom četrdeset godina, mada su porodični odnosi detaljnije predstavljeni u analiziranim delima nastalim pre 90-ih godina, nego u onima objavljenim nakon ratova na prostoru SFR Jugoslavije. U svakom slučaju, radi se o porodicama koje se suočavaju sa raznim životnim poteškoćama usled

7 Ovo je posebno izraženo u filmu *Rane* (1998), u kome glavni junaci, Pinki i Švaba, glorifikuju lokalnog kriminalca i imaju želju da postanu kao i on.

čega zanemaruju vaspitanje svog deteta. Roditelji nemaju nikakav autoritet nad detetom, niti moć da utiču na njegovo ponašanje. U analiziranim delima pre ratova roditelji i sami imaju probleme koje ne uspevaju da reše (primer Šiljine majke [Sivi dom, 1986], Šojkinih roditelja, majke Pere Trte [Specijalno vaspitanje, 1977], Miškovi i Gocini roditelji [Zaboravljeni, 1988; 1990]) i/ili se bave sumnjivim i nezakonitim radnjama (Velizarov otac [Sivi dom, 1986], Markov otac [Zaboravljeni, 1988; 1990], Kiflina majka [Zaboravljeni, 1988; 1990]). Proučavani filmovi nastali posle ratova vrlo malo pažnje posvećuju porodici i roditeljima osoba koje ispoljavaju nasilno ponašanje, pa oni ne sadrže informacije o ličnostima roditelja, niti o njihovim vaspitnim stilovima, ali je prikazano da su preokupirani drugim stvarima. Interesantno je da u analiziranim delima objavljenim pre ratova, osobe koje se nasilno ponašaju uglavnom potiču iz nepotpunih porodica i mahom su u pitanju samohrane majke koje često menjaju partnere, a samim tim i mesto stanovanja (primeri majke Pere Trte [Specijalno vaspitanje, 1977], Šilje [Sivi dom, 1986], Kifle [Zaboravljeni, 1988; 1990]). Naravno, ima primera i samohranih očeva (primer Kosketovog oca [Sivi dom, 1986] i Markovog oca [Zaboravljeni, 1988; 1990]), ali i razvedenih roditelja ili onih koji ne žive zajedno (primer Šojkinih i Velizarovih roditelja [Sivi dom, 1986]). Za razliku od ovih, u analiziranim filmovima rađenim tokom i posle 90-ih glavni junaci koji su nasilni potiču iz potpunih porodica koje se suočavaju sa ratnim okruženjem i hiperinflacijom u filmu *Rane* (1998), odnosno sa bolešću glave porodice u filmu *Klip* (2012). U proučavanim delima iz 70-ih i 80-ih godina odnosi između roditelja i dece nisu prisni. Roditelji su prikazani kao da su digli ruke od svoje dece i da ne znaju kako ili se i ne trude da im pomognu, dok u delima objavljenim tokom i nakon 90-ih roditelji nisu čak ni svesni načina na koji se njihovo dete ponaša van kuće, šta se sa njim dešava i kroz šta sve prolazi.

Na osnovu analize načina na koji je problem nasilja mladih obrađivan u odabranim delima, utvrđeno je da su se pre ratova uzroci takvog ponašanja uglavnom pripisivali porodičnim faktorima, poput loših odnosa među članovima porodice i neadekvatnih vaspitnih mera roditelja. Nasuprot tome, u analiziranim filmovima od 90-ih godina uzroci nasilničkog ponašanja lociraju se u društvenim faktorima, pri čemu se društvo prikazuje kao nasilno, korumpirano i bez moralnih vrednosti, pa se mladi, prilagođavajući se takvom okruženju, i sami nasilno ponašaju. Vrednosna inverzija koju je pretrpelo srpsko društvo se u filmovima vrlo jasno prikazuje kroz primere osoba koje se bave kriminalom, a koje imaju uticaja, kojima se u medijima posvećuje pozitivna pažnja i o čijim nezakonitim radnjama se uz divljenje priča (Rane, 1998), zatim korumpiranog policajca koji saraduje sa mafijašima (Šišanje, 2010) i, na kraju, kroz primere nasilnog ponašanja mladih koje ostaje nesankcionisano i načina na koji provode svoje slobodno vreme (Klip, 2012). S druge strane, u odabranim delima objavljenim pre ratova primećuje se negativan stav i odnos okruženja prema mladima koji se nasilno i delinkventno ponašaju, što ukazuje na to da postoji sistem vrednosti koji ne toleriše takva dela. Pored ovih, razlika između analiziranih filmova i serija objavljenih pre i posle 90-ih godina postoji i u pogledu okolnosti pod kojima se razni oblici nasilja dešavaju. Nasilje se, u filmovima i serijama iz 70-ih i 80-ih godina javlja usled besa, nekog konflikta

ili kao reakcija na drugo nasilje, dok se u onima od 90-ih, pored ovih okolnosti, nasilje javlja i iz zabave, zatim kao način dokazivanja i učvršćivanja nekog statusa u grupi, pa čak i iz dosade.

Podaci istraživanja potvrdili su da u analiziranim delima snimljenim pre i od 90-ih godina postoje razlike i po pitanju reakcija društva. Jedini izuzetak predstavljaju reakcije roditelja koje se ne razlikuju mnogo u analiziranim delima. Ni u onima objavljenim pre, ni u onima objavljenim posle ratova, roditelji se ne bave nasilnim ponašanjem svoje dece iz raznih razloga, a ova nebriga omogućava da se takvo ponašanje nastavi. S druge strane, reakcije šireg okruženja i države na nasilje predstavljene u analiziranim predratnim delima su u skladu sa moralnim i društvenim normama tog perioda. Kako nasilje mladih nije bilo prihvatljivo ponašanje, okruženje stigmatizuje i odbacuje nasilnike, što je vidljivo na primeru Šilje (Sivi dom, 1986), koji nakon izlaska iz Popravnog doma ima želju da promeni način života, ali zbog svog ranijeg ponašanja ima poteškoće da se integriše u društvo. Država u slučajevima nasilja mladih primenjuje zakonske regulative i oni koji ispoljavaju delinkventno ponašanje bivaju poslani u kazneno-popravne domove, a deca i mladi bez roditeljskog staranja u domove za nezbrinutu decu, gde sa njima rade vaspitači u cilju njihove adekvatne socijalizacije. U nekim situacijama se mladi koji se nasilno ponašaju upućuju čak i u psihijatrijske ustanove (primer Kifle, Tungija i Dine nakon demoliranja zabavišta u seriji *Zaboravljeni* [1988; 1990]). Interesantno je, da dok društvo i država ne trpe nasilje mladih, istovremeno prihvata nasilno ponašanje ljudi koji imaju određeni autoritet, na primer, vaspitača u kazneno-popravnim domovima (Sivi dom, 1986). Iako je u seriji *Sivi dom* (1986) jasno da fizičko kažnjavanje šticećenika doma nije zakonom dozvoljeno, takvo ponašanje jednog od vaspitača, izuzev negodovanja i protivljenja od strane njegovih kolega, prolazi bez posledica. Ovakav odnos prema osobi sa autoritetom i njegovoj primeni nasilja u skladu je sa karakteristikama patrijarhata i shvatanjima datog perioda (Spasić, 2012). S druge strane, negativna reakcija okruženja i države na nasilje mladih izostaje u analiziranim filmovima nastalim od 90-ih godina. Bliže okruženje mladih koji se nasilno ponašaju ili deli iste vrednosti kao i sam nasilnik, pa samim tim njegovo ponašanje ne dovodi u pitanje (primer novinarku Lidije u filmu *Rane* [1998]) ili je svesno korumpiranosti države, bezakonja i nemoralu u njoj pa ne vidi razlog zbog čega bi jedna mlada osoba morala da bude kažnjena za svoja dela kada osobe koje se ozbiljno i profesionalno bave kriminalom nisu (primer Novičinog profesora matematike u filmu *Šišanje* [2010]). U ovim filmovima sem negodovanja i iščuđavanja nisu prikazane druge reakcije šireg okruženja, dok država ne primenjuje zakone. Ovo može da se zaključi iz toga što su osobe koje ispoljavaju nasilno i kriminalno ponašanje na slobodi i što njihova dela nemaju posledice.

Kada su u pitanju poruke koje analizirani filmovi i TV serije šalju gledaocima po pitanju nasilja mladih, predratna dela upozoravaju javnost o posledicama nasilnog ponašanja i poteškoćama sa kojima se pojedinci koji se nasilno ponašaju suočavaju kasnije u životu, posebno ističući stigmiju koju društvo nameće takvim osobama, kao i kazne koje država propisuje za nasilničko ponašanje. Ovakva poruka svakako ima za cilj da odvraća mlade od nasilja. S druge strane, analizirani filmovi nastali tokom i nakon 90-ih godina šalju poruku mladima da

je celo društvo i sama država nasilna i da se takvo ponašanje toleriše. Pored toga, nasilje se predstavlja kao neophodnost kako bi se preživelo i opstalo u jednom takvom društvu, to jest kao ponašanje koje je postalo normalizovano (filmovi *Rane* [1998], *Šišanje* [2010] i *Klip* [2012]). Dok ovakav prikaz može imati za cilj da podstakne gledaoce na razmišljanje o stanju društva, neophodna su dalja istraživanja da bi se utvrdilo kako ovakvi sadržaji utiču na mladu publiku i njihovo ponašanje.

8. Diskusija

Rezultati ovog istraživanja potvrđuju postavljene hipoteze i ukazuju na značajne promene u načinu prikazivanja nasilja mladih u domaćoj kinematografiji pre i posle 90-ih godina 20. veka. Ove promene mogu se razumeti kroz prizmu društvenih okolnosti u jugoslovenskom, odnosno srpskom društvu, kao i kroz promene u reprezentaciji nasilja u filmovima tokom poslednjih decenija.

Tokom 70-ih i 80-ih godina, jugoslovensko društvo je u analiziranim delima često prikazivano kao stabilno, sa čvrstim vrednosnim sistemom i jasnim moralnim normama. Film *Specijalno vaspitanje* (1977) i serija *Sivi dom* (1986) predstavljaju nasilno ponašanje mladih kao devijaciju koja proizlazi iz disfunkcionalnih porodičnih odnosa i nepovoljnih socijalnih uslova. Nasilje je prikazano kao problem koji se rešava institucionalnom intervencijom i rehabilitacijom, što je u skladu sa modelom socijalnog razvoja (Catalano and Hawkins, 1996) i teorijama koje ističu značaj porodičnog okruženja u razvoju nasilnog ponašanja (Hirschi, 1974 [1969]).

Važno je napomenuti da su u ovim delima uzroci nasilja često pripisivani individualnim i porodičnim faktorima, bez dublje analize strukturnih uzroka. Ovi nalazi potvrđuju Hipotezu 4, prema kojoj se u ostvarenjima pre 90-ih godina nasilno ponašanje mladih uglavnom objašnjava porodičnim faktorima, a istovremeno se time doprinosi i potvrđivanju Hipoteze 2, budući da je nasilje u starijim ostvarenjima pripisivano isključivo marginalizovanim grupama mladih.

Nasuprot tome, tokom i nakon 90-ih godina, usled raspada Jugoslavije, ratnih sukoba, ekonomske krize i moralne erozije, društvene okolnosti su se drastično promenile (Pavićević et al., 2013). Nasilje je postalo sveprisutno, a mediji su često glorifikovali kriminalce i nasilnike, predstavljajući ih kao nacionalne heroje (Skakavac i Skakavac, 2011). U takvom kontekstu, filmovi *Rane* (1998), *Šišanje* (2010) i *Klip* (2012) prikazuju nasilje mladih kao normalizovanu i sveprisutnu pojavu. Nasilje je u ovim delima intenzivnije i brutalnije, što je u skladu sa teorijom normalizacije nasilja (Haleem, 2020). Ovakva reprezentacija nasilja potvrđuje Hipotezu 1.

U novijim ostvarenjima društvo i institucije predstavljeni su kao neefikasni ili korumpirani, što doprinosi percepciji da je nasilje prihvatljivo sredstvo za postizanje ciljeva. Gubitak poverenja u institucije, kao i tolerancija okoline prema nasilju, ukazuju na prelazak sa porodičnih na šire društvene i sistemske uzroke nasilnog ponašanja (Hipoteza 4), u skladu sa teorijom društvene dezorganizacije (Sampson, Raudenbush and Earls, 1997).

Promene u prikazu nasilja mogu se delimično objasniti i globalnim trendovima u filmskoj industriji. Studije su pokazale da je u periodu od 1950-ih do 2010-ih godina došlo do značajnog porasta prikaza nasilja u filmovima (Jamieson et al., 2008; Bleakley, Jamieson, and Romer, 2012; Bushman et al., 2013). Međutim, u kontekstu srpske kinematografije, ove promene su posebno naglašene usled specifičnih društvenih okolnosti, uključujući ratove i tranziciju ka tržišnoj ekonomiji.

Interesantan primer predstavlja serija *Zaboravljeni* (1988; 1990), gde se mogu identifikovati prvi znaci urušavanja socijalističkih vrednosti, poput socijalne jednakosti. Prikazivanje socijalnih razlika među mladima i neefikasnosti sistema u njihovom vaspitanju reflektuje društvene promene i krizu koja je zahvatila Jugoslaviju krajem 80-ih godina.

Reakcije društva na nasilje mladih takođe su se promenile. U analiziranim predratnim delima, društvo i država su prikazani kao odlučni u sankcionisanju nasilja, dok su u novijim filmovima prikazani kao neefikasni i nezainteresovani. Ova promena može da se objasni razaranjem društvenih normi i institucija tokom 90-ih godina, što je dovelo do opšteg osećaja bezakonja i korupcije (Simeunović Patić, 2003). Time se potvrđuje Hipoteza 3 o društvenoj i institucionalnoj nemoći da se suzbije nasilje mladih.

Poruke koje analizirani filmovi i serije šalju gledaocima takođe su evoluirale. U predratnim delima, nasilje je prikazano kao neisplativo i društveno neprihvatljivo, sa jasnim posledicama po počinioce, što je imalo preventivni karakter i edukativnu vrednost. Nasuprot tome, u proučavanim posleratnim filmovima, nasilno ponašanje često ostaje nekažnjeno ili čak dovodi do društvenog statusa i priznanja, čime se podržava Hipoteza 5 o nedostatku adekvatnih sankcija i implicitnom ohrabrivanju nasilja.

Ovakve poruke mogu imati negativan uticaj na mlade gledaoce. Prema teoriji socijalnog učenja (Bandura, 1977), posmatranje nasilja koje nije sankcionisano može povećati verovatnoću njegovog oponašanja. Takođe, teorija kultivacije (Gerbner and Gross, 1976; Gerbner, et al, 1980; vidi i Hermann, Morgan and Shanahan, 2021) sugerise da dugotrajno izlaganje nasilnim sadržajima može oblikovati percepciju stvarnosti, dovodeći do normalizacije nasilja i desenzitizacije prema njemu (Anderson et al., 2003; Huesmann, 2007; Mrug, et al., 2015).

Na osnovu svega izloženog, može se zaključiti da su rezultati ovog istraživanja potvrdili sve postavljene hipoteze: intenzitet i normalizacija nasilja među mladima (H1), promena strukture i motiva nasilnog ponašanja (H2), neefikasnost institucija i društvenog okruženja (H3), prelazak sa porodičnih na društvene činioce u objašnjenju nasilja (H4) i odsustvo adekvatnih sankcija (H5). Ovi nalazi ukazuju na duboke transformacije u društvenom i kulturnom kontekstu, kao i na promene u kinematografskom pristupu predstavljanju nasilja mladih, čime se doprinosi razumevanju složenih procesa kroz koje su prošli jugoslovensko, odnosno srpsko društvo, i njihova filmska produkcija.

Zaključak

Ovo istraživanje je pokazalo da su društvene okolnosti tokom 90-ih godina 20. veka imale značajan uticaj na način prikazivanja nasilja mladih u domaćoj kinematografiji. Dok su analizirana predratna dela nasilje predstavljala kao devijantno ponašanje koje proizilazi iz individualnih i porodičnih problema i koje društvo nastoji da sankcioniše i rehabilituje, posleratna dela ga prikazuju kao normalizovanu i sveprisutnu pojavu, često bez adekvatnih sankcija. Ovakve promene reflektuju šire društvene transformacije, uključujući raspad institucionalnih struktura, vrednosnu inverziju i normalizaciju nasilja kao odgovora na društvene probleme.

Rezultati istraživanja ukazuju na potrebu za dubljim razumevanjem uticaja društvenih faktora na nasilno ponašanje mladih. Iako analizirana dela ne nude detaljna obrazloženja kako su pojedini društveni faktori doprineli porastu nasilja među mladima, istraživanjem su identifikovani neki od društvenih procesa koji se u kinematografskim ostvarenjima smatraju važnim za ovaj preobražaj, a to su, pre svega, vrednosna inverzija, tolerisanje nasilja od strane užeg i šireg okruženja, kao i slabljenje društvenih institucija. Budući da brojne teorije, poput teorije normalizacije (Haleem, 2020), teorije potkulture nasilja (Volfgang i Ferakuti, 2012 [1967]), teorije društvene dezorganizacije (Shaw and McKay, 1969 [1942]), teorije institucionalne anomije (Messner and Rosenfeld, 2013 [1994]) i druge, objašnjavaju na koji način ovi i slični procesi utiču na nasilje u društvu, buduća istraživanja bi trebalo dublje da analiziraju njihov uticaj na nasilno ponašanje mladih u Srbiji.

Takođe je važno istražiti uticaj ovih filmskih prikaza na mlade gledaoce, posebno u smislu potencijalnog povećanja nasilnog ponašanja ili, alternativno, podsticanja svesti o problemu i kritičkog promišljanja. Takva istraživanja mogu doprineti boljem razumevanju kompleksne veze između filmske umetnosti, društvenih okolnosti i nasilja među mladima i promovisati odgovornije pristupe filmskom prikazivanju ovih tema.

Literatura

- Anderson, C. A., et al. (2003). The Influence of Media Violence on Youth. *Psychological Science in the Public Interest*, Vol. 4, No. 3, 81–110.
- Babović, M. (2015). Teorijski i istraživački pristupi u proučavanju strukturnog, kulturnog i direktnog nasilja. *Sociologija*, 57 (2), 331–352. <https://doi.org/10.2298/SOC1502331B>.
- Babović, M., et al. (2015). Case 1: Peer-to-peer violence in schools. In I. Subotički (Ed.), *Humanizing Security – Two human security case studies in Serbia* (pp. 18–45). Belgrade: SeConS – Development Initiative Group.
- Bajić, D. (Režiser). (1986). *Sivi dom* [TV Serija].
- Bajić, D. (Režiser). (1988, 1990). *Zaboravljeni* [TV Serija].

- Baldry, A. C. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse and Neglect*, 27(7), 713–732. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(03\)00114-5](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(03)00114-5).
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Barczyk, A. N., et al. (2010). Risk and Protective Factors in Youth Violence and Aggression: Promising Family-Based Prevention Models. In C. R. Morrison, and N. A. Ramsay (Eds.), *Social Issues, Justice and Status: Youth Violence and Juvenile Justice – Causes, Intervention and Treatment Programs* (pp. 65–91). New York: Nova Science Publishers, Inc. Retrieved from <http://ebookcentral.proquest.com/lib/bsb/detail.action?docID=3017832>.
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M., and Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 18(2), 117–127. [https://doi.org/10.1002/1098-2337\(1992\)18:2<117::AID-AB2480180205>3.0.CO;2-3](https://doi.org/10.1002/1098-2337(1992)18:2<117::AID-AB2480180205>3.0.CO;2-3).
- Bleakley, A., Jamieson, P. E., and Romer, D. (2012). Trends of Sexual and Violent Content by Gender in Top-Grossing U.S. Films, 1950–2006. *Journal of adolescent health*, 51(1), 73–79. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2012.02.006>.
- Brownstein, H. H., Zahn, M. A., and Jackson, S. L. (2004). Introduction: Toward a Theory of Violence. In M. A. Zahn, H. H. Brownstein, and S. L. Jackson (Eds.), *Violence: From Theory to Research* (pp. 1–14). Newark, N.J.: Anderson Publishing.
- Bushman, B. J., et al. (2013). Gun Violence Trends in Movies. *PEDIATRICS*, Vol. 132, No.6, 1014–1018.
- Catalano, R. F., and Hawkins, D. J. (1996). The social development model: A theory of antisocial behavior. In D. J. Hawkins, *Delinquency and Crime: Current Theories* (pp. 149–197). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dinić, B., et al. (2014). Oblici i činioci školskog nasilništva i viktimizacije. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 46(2), 399–424.
- Dragojević, S. (Režiser). (1998). *Rane* [Igrani film].
- Farrall, S. (2021). *Building Complex Temporal Explanations of Crime: History, Institutions and Agency*. Cham: Palgrav Macmillan, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-74830-2>.
- Filipović, S. (Režiser). (2010). *Šišanje* [Igrani film].
- Galtung, J. (2009). *Mirnim sredstvima do mira: Mir i sukob, razvoj i civilizacija*. Beograd: Službeni glasnik, Jugoistok XXI.
- Garbarino, J., and Sherman, D. (1980). High-Risk Neighborhoods and High-Risk Families: The Human Ecology of Child Maltreatment. *Child Development*, 51(1), 188–198.
- Gerbner, G., and Gross, L. (1976). Living With Television: The Violence Profile. *Journal of Communication*, 26, 172–194. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1976.tb01397.x>.
- Gerbner, G., et al. (1980). The “Mainstreaming” of America: Violence Profile No. 11. *Journal of Communication*, 30(3), 10–29. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1980.tb01987.x>.

- Gojković, V., i Vukičević, L. (2011). Vršnjačko nasilje – Bullying kod učenika srednjih škola. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, XXX(1-2), 199–218.
- Gutović, V. (1998). *Ličnost i delinkvencija mladih*. Novi Sad: Dnevnik – izdavačka delatnost.
- Haleem, I. (2020). How violence is normalized. On the process of violence. In I. Haleem (Ed.), *Normalization of Violence. Conceptual Analysis and Reflections from Asia* (pp. 11–31). London: Routledge.
- Hall, S., and Whannel, P. (2018). *The Popular Arts*. London: Duke University Press.
- Heitmeyer, W., and Hagan, J. (2003). Violence: The Difficulties of a Systematic International Review. In W. Heitmeyer, and J. Hagan, *International Handbook of Violence Research* (pp. 3–11). Dordrecht / Boston / London: Kluwer Academic Publishers.
- Hermann, E., Morgan, M., and Shanahan, J. (2021). Television, Continuity, and Change: A Meta-Analysis of Five Decades of Cultivation Research. *Journal of Communication*, 71(4), 515–544. <https://doi.org/10.1093/joc/jqab014>.
- Hirschi, T. (1974 [1969]). *Causes of Delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Huesmann, L. R. (2007). The Impact of Electronic Media Violence: Scientific Theory and Research. *Journal of Adolescent Health* (41), S6–S13.
- Iadicola, P., and Shupe, A. (2013). *Violence, Inequality, and Human Freedom*. New York: Rowman and Littlefield Publishers, INC.
- Jašović, Ž. B. (1974). *Slobodno vreme i prestupničko ponašanje mladih*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Jamieson, P. E., More, E., Lee, S. S., and Busse Peter. (2008). It matters what young people watch, health risk behaviors portrayed in top-grossing movies since 1950. In P. E. Jamieson, and D. Romer (Hrsg.), *The changing portrayal of adolescents in the media since 1950* (pp. 105–131). New York: Oxford University Press.
- Jovanov, M., Oljača, M., i Milovanović, I. (2017). Polne razlike u relacijama između vršnjačkog nasilja i osobina ličnosti kod učenika viših razreda osnovne škole. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLII(2), 323–338, DOI: 10.19090/gff.2017.2.323–338.
- Kalezić Vignjević, et al. (2009). *Priporučnik za primenu Posebnog protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- Kodžopeljić, J., et. al. (2014). School Bullying in Adolescence and Personality Traits: A Person-Centered Approach. *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 29 (4), 736–757.
- Kovačević, I., i Ilić, V. (2016). Antropologija filma u Srbiji. *Etnoantropološki problemi*, 11(1), 217–239, DOI: 10.21301/EAP.V11I1.10.
- Malešević, S. (2017). *The rise of organised brutality: a historical sociology of violence*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Marković, G. (Režiser). (1977). *Specijalno vaspitanje* [Igrani film].
- Marković, Ž. M., i Trifunović, V. S. (2017). Polne razlike i nasilje među učenicima osnovnoškolskog uzrasta. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 47(1), 63–82, <https://doi.org/10.5937/zrffp47-12473>.
- Messner, S. F., and Rosenfeld, R. (2013 [1994]). *Crime and the American Dream*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Milašinović, S. (2000). *Kriza, mladi, kriminal*. Beograd: M. Čale.
- Miloš, M. (Režiser). (2012). *Klip* [Igrani film].
- Mrug, S., et al. (2015). Emotional and Physiological Desensitization to Real-Life and Movie Violence. *Journal of Youth and Adolescence*, 44(5), 1092–1108. <https://doi.org/10.1007/s10964-014-0202-z>.
- Ng-Mak, D. S., et al. (2002). Normalization of violence among inner-city youth: a formulation for research. *American Journal of Orthopsychiatry*, 92(1), 92–101.
- Novoseljački, N., Šimonji-Černak, R., i Pokuševski, M. (2020). Učenička percepcija školske klime i nasilja u školi. *Nastava i vaspitanje*, 69(3), 273–290, <https://doi.org/10.5937/nasvas2003273N>.
- Oljača, M., Dinić, B., i Sokolovska, V. (2015). Efekti stavova prema nasilju na nasilno ponašanje učenika srednjih škola: Moderatorska uloga pola i agresivnosti. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 47(2), 285–304, <https://doi.org/10.2298/ZIPI1502285O>.
- Pavićević, O., Kron, L., i Simeunović Patić, B. (2013). *Nasilje kao odgovor: socijalne i psihološke implikacije krize*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju; UNICEF.
- Popadić, D., Plut, D., i Pavlović, Z. (2014). *Nasilje u školama Srbije. Analiza stanja od 2006. do 2013. godine*. Beograd: Institut za psihologiju, UNICEF.
- Renzetti, C. M. (2004). Feminist Theories of Violent Behaviour. In M. A. Zahn, H. H. Brownstein, and S. L. Jackson (Eds.), *Violence. From Theory to Research* (pp. 131–143). Newark, N.J.: Anderson Publishing.
- Richardson, K. (2018). Mediated fiction. In K. B. Jensen (Ed.), *A Handbook of Media and Communication Research. Qualitative and Quantitative Methodologies* (3rd ed., pp. 136–155). London: Routledge. doi:<https://doi.org/10.4324/9781138492905>
- Sampson, R. J. (1992). Family Management and Child Development: Insights from Social Disorganization Theory. In J. McCord (Ed.), *Facts, Frameworks, and Forecasts: Advances in Criminological Theory* (Vol. 3) (pp. 63–93). London: Transaction Publishers.
- Sampson, R. J., and Laub, J. H. (1994). Urban Poverty and the Family Context of Delinquency: A New Look at Structure and Process in a Classic Study. *Child Development*, 65(2), 523–540. <https://doi.org/10.2307/1131400>.
- Sampson, R. J., Raudenbush, S. W., and Earls, F. (1997). Neighborhoods and Violent Crime: A Multilevel Study of Collective Efficacy. *Science*, 277(5328), 918–924. doi: 10.1126/science.277.5328.918.

- Savage, J. (2001). Does viewing violent media really cause criminal violence? A methodological review. *Aggression and Violent Behavior, 10*, 99–128.
- Shaw, C. R., and McKay, H. D. (1969 [1942]). *Juvenile Delinquency and Urban Areas*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Simeunović Patić, B. J. (2003). Ubistva u Srbiji u kontekstu tranzicije i rata. *Temida, 6*(4), 33–45. <https://doi.org/10.2298/TEM0304033S>.
- Skakavac, Z., i Skakavac, T. (2011). Uticaj medija na ekspanziju nasilničkog kriminaliteta. *Nasilnički kriminalitet, 204–217*.
- Smokowski, P. R., and Kopasz, K. H. (2005). Bullying in School: An Overview of Types, Effects, Family Characteristics, and Intervention Strategies. *Children & Schools, 27*(2), 101–110. <https://doi.org/10.1093/cs/27.2.101>.
- Sokolovska, V., Dinić, B., i Marinković, D. (2015). Nasilništvo i viktimizacija kod učenika srednjih škola: efekti perioda ispitivanja, pola, razreda i uspeha. *Temе, 39*(2), 617–630.
- Spasić, D. (2012). Porodično nasilje u Srbiji – istorijsko-kulturološka dimenzija. *Bezbednost, 54*(2), 205–219.
- Sundhaussen, H. (2014). *Jugosalwien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.
- Terek, L. (2020). Nasilni obrasci ponašanja u rijaliti šou-programu „Parovi“. *CM: Communication and Media XV*(48), 37–67, <https://doi.org/10.5937/cm15-27578>.
- Terek, L. (2023). *Teorije neutralizacije i normalizacije nasilja kao analitički okvir za objašnjenje nasilnog ponašanja dece i mladih u Srbiji*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu. [Doktorska disertacija]. [https://cris.uns.ac.rs/DownloadFileServlet/javniUvid171291301790096.pdf;jsessionid=9BEEAF5FDFDCA56E2787BF55557B304D?controlNumber=\(BISIS\)136115&file Name=171291301790096.pdf&id=22474](https://cris.uns.ac.rs/DownloadFileServlet/javniUvid171291301790096.pdf;jsessionid=9BEEAF5FDFDCA56E2787BF55557B304D?controlNumber=(BISIS)136115&file Name=171291301790096.pdf&id=22474)
- Terek, L. (2022). Značaj porodice kao faktora u savremenim teorijama delinkventnog ponašanja dece i mladih. *Revija za sociologiju, 52*(1), 115–140. <https://doi.org/10.5613/rzs.52.1.5>.
- Tomonjić, G., Blagojević-Radovanović, R., i Pavlović, J. (2010). Koliko je nasilje prisutno u školi. *Pedagoška stvarnost, LVI*(1–2), 46–57.
- Škole u programu. (10.05.2024). *UNICEF*. <http://sbn.mpn.gov.rs/o-skoli-bez-nasilja/skole-u-programu-3>
- Volfgang, M., i Ferakuti, F. (2012 [1967]). *Potkultura nasilja. Ka jednoj integriranoj kriminološkoj teoriji*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Vujović, S. (2002). Urbana svakodnevnica devedesetih godina. U S. Bolčić (ur.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih* (str. 109–134). Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Weiner, N. A., Zahn, M. A., and Sagi, R. J. (1990). *Violence: Patterns, Causes, Public Policy*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.